

Innovációs ökoszisztéma társadalomelméleti kontextusban¹

The paper aims to contribute to the conceptualization of the Innovation Ecosystem on the one hand by distinguishing ‘innovation’ from ‘innovativeness’, while on the other hand by proposing a multi-theoretical argument about the latter notion. The contribution is explicitly taking a normative stance; it emphasizes that the approach of Innovation Ecosystem should be understood as a historically contextualized possibility (tendency) to progressively overcome the capitalist structure and its pathologies.

Bevezetés

Mint általában az új, hirtelen jött népszerűségnek örvendő fogalmak esetében, az innovációs ökoszisztéma is olyan (laclau-i értelemben vett üres) jelölő, amelyet sokkal könnyebb diskurzusokban alkalmazni, mint koncepcionális tartalmait, tehát intenzionális és extenzionális elemeit tisztázva kifejtetni. Miközben egyesek megpróbálkoznak a kihívással (vö. Smorodinskaya et al. 2017), számosan csak bizonyos tartalmakra odafigyelve, hevesen kritizálják, vagy egyszerűen elvetik az új fogalomhasználatot, s hangsúlyozzák a már meglévő (sokszor semmivel sem konkrétabb) koncepciók érvényességének továbbélését (pl.: Oh et al. 2016).

Az innovációs ökoszisztéma kapcsán nem túlzás talán paradigmaváltásról beszélni, s így a kuhni, a régi igazságot védők versus új igazságot propagálók szokásos konfliktusának beállítani a tudományos berkekben zajló, konszenzusképtelen polemizálást a fogalomról, hiszen feltűnő, hogy a pro és kontra érvek még csak egy tematikai síkon sem képesek mozogni. Kétségtől jogos lenne a kritika, miszerint az innovációs ökoszisztéma koncepciója nem sokat tesz hozzá a létező elméletekhez, ha annak fókuszja úgyszintén az intézményi közegre, a szereplőkre, a köztük lévő partnerségekre és együttműködési mechanizmusokra, valamint az innovációs outputokra szorítkozna. Az sem vitatható, hogy sokan az innovációs ökoszisztéma alkalmazói közül – hibásan – tényleg e leszűkített témakeretben maradnak. Fontos azonban felismerni, hogy az új fogalom egészen más összefüggésben kínál alternatív interpretációt.

Az innovációs rendszer különféle elméletei (pl.: national innovation system – NIS, regional innovation system – RIS, triple helix, stb.) kifejezetten az *innovációban* érdekeltek, azaz policy perspektívából teoretizálják és vizsgálják azt, miként, milyen feltételekkel, milyen intézményi kontextusban, milyen szereplőkkel működik, illetve fokozható produktivitását tekintve az innovációs teljesítmény. Az innovációs ökoszisztéma fundamentuma ezzel szemben az *innovativitás*, tehát annak koncepcionálása és empirikus feltérképezése, hogy mi mondható el az egyének, illetve azokból álló különféle kollektív entitások (csoportok, közösségek, társadalmak, stb.) megújulási készségéről és képességéről. Ez utóbbi egy sokkal átfogóbb szemlélet, amennyiben arra kíváncsi, mi befolyásolja (korlátozza) az egyén szubjektivitását (önmeghatározását), illetve ezen ontológiai hiteken keresztül az in-

¹ A munkát a MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja („Az izraeli innovációs ökoszisztéma – Tapasztalatok Magyarország számára”) támogatta.

dividuális percepciókat és interpretációkat, azaz ideákat, valamint az azokra alapozott cselekvéseket. Az okfejtés – leegyszerűsítve – így hangzik: minél szabadabb az egyén saját szubjektuma konstituálásában, vagyis szubjektivitásának autopoietikus, narratív és performatív konstrukciójában, dekonstrukciójában és rekonstrukciójában, annál innovatívabb. S persze minél inkább képes a korlátokat meghaladni, annál inkább tud hozzájárulni az innovációs rendszer outputjaihoz is. A fő kérdés tehát az, mi mondható el az egyéni ontológiai hiteket keretező, nyelvi alakot öltő, s diszkurzív módon kifejezett társadalmi korlátokról (kulturális mintákról, intézményesült viszonyrendszerekről, rétegződésekről, stb.), amelyek egyfajta – foucault-i értelemben vett – absztrakt Hatalomként szűkítik az individuális kognitív-normatív képzeteket, illetve azokra épülő praxisokat. Jelen dolgozat e perspektívából kíván hozzájárulni az innovációs ökoszisztéma fogalmához egy multiteoretikus érvelés felvázolásával.

Innovációsökoszisztéma-elméletek a szakirodalomban

Az 1990-es években az innovációs rendszerekkel kapcsolatos elméleti törekvések nagy sikereket könyvelhettek el. Elsősorban Lundvall (1992), Nelson (1993), Edquist (1997) és Braczyk et al. (1998) munkái voltak mérföldkövek ebben az időszakban, majd Etzkowitz és Leydesdorff (2000), Malerba (2004) valamint Porter és Ketels (2009) nyitottak meg kapcsolódó, részint új irányokat a következő évtizedben.

Az innovációsrendszer-konceptiók és azok újragondolásai – ahogy az már a bevezetőben is elhangzott – elsősorban az intézményi közeg, a részt vevő szereplők, a lokális, regionális, nemzeti és nemzetközi hálózatok/láncolatok kialakulása és összekapcsoltsága, az együttműködési mechanizmusok, valamint a tőkebevonások és forrásallokációk dimenziói mentén értelmezik elméletileg, s vizsgálják empirikusan, hogy mik az innovációs outputok szempontjából leghatékonyabb megoldások. Smorodinskaya et al. (2017) tömör megállapítása, miszerint e megközelítések inkább statikus rendszerekben gondolkoznak, amelyekhez képest az ökoszisztéma-elméletek, köztük például Bramwell et al. (2012) és Townsend et al. (2009) dinamikus és rugalmas intézményi keretekben fejlődő, önkormányzó és önszerveződő kollaborációkat írnak le, talán elhamarkodottnak tekinthető, már csak azért is, mert az innovációsrendszer-teóriák szintén reform- és változásképes, policy-beavatkozásokkal alakítható rendszereket tételeznek. Pontosan az ilyen felületes kijelentések miatt állítják kritikusok, hogy az ökoszisztéma-elméletek kevés újdonsággal kecsegtetnek, egy hibás analógiát követő, a természettudománytól kölcsönzött fogalommal – rosszul – operálva.

Az olyan próbálkozásokban, mint Jackson (2011) leírása az innovációs ökoszisztémáról, ami szerinte azokban a komplex relációkban ragadható meg, amelyek a különböző szereplők és entitások között formálódnak technológiai, szolgáltatási és szervezeti újítások felfedezése és piacosítása végett összeillesztve anyagi erőforrásokat (pénz, épületek, eszközök, stb.) és szakértői kapacitásokat (kutatói, menedzseri, befektetői, üzleti stb. tudások) – valóban nem sok novum azonosítható. Jó észrevétel a szerzőtől, hogy a tudományos-kutatói szféra és az üzleti-gazdasági szektor, mint az innováció két pillére, más és más intézményi szervezőelvek, luhmanni értelemben vett duális kódok szerint működnek (előbbi az igaz/hamis, utóbbi a jövedelmező/veszteséges logika alapján), amelyek harmonizálása nehézségekbe ütközhet, de az innovációsrendszer-konceptiók szintén tisztában vannak mindezzel, s erre reflektálva igyekeznek értelmezéseket adni. Jogos Jackson meglátása, miszerint a tudományos-kutatói szféra abból finanszírozódhat, amit a gazdasági-üzleti szektor jövedelemre vált (befektethető források), s emiatt utóbbi ugyan kontrollálhatja az előbbit, ám közben vitathatatlanul érdekelt annak produktívításában a profittermeléshez. Innen fakad a kölcsönös egymásra utaltság Jackson szerint: a természetben zajló komplex energia-

átalakulás analógiájára egyfajta körkörös és folytonos forrásáramlás (mint egy ökoszisztémában). Sajnos azonban ez nem ennyire egyértelmű, hiszen Bourdieu (vö.: 1999) munkássága alapján jól ismert, hogy a gazdasági és a politikai alrendszereket, mint a legjelentősebb, a többi alrendszert is átható, hierarchikusan szerveződő struktúrákat uraló, az egyenlőtlenségek reprodukálásában érdekelt elitek nem okvetlenül ösztönzik az általános növekedést és a források bővülését. A saját pozíciójuk és a status quo védelme gyakorta bizonyul fontosabbnak, néha még demokráciákban is, nem csak autoriter rezsimekben. Az ökoszisztéma-szemlélet – amellet, hogy ezen okfejtés tehát hibás – amúgy sem kínálhat sok újat e gondolati íven az innovációsrendszer-elméletekhez képest.

A témába vágó, relevánsnak tekinthető irodalomszintézisek, így például Kortelainen és Järvi (2014), valamint Suominen et al. (2016) munkái, közös konklúzióként állapítják meg, hogy az innovációs ökoszisztéma teljesen nyitott rendszerekről értekeznek, így nemcsak a tudományos (egyetemi, kutatóintézeti, stb.), kormányzati (fejlesztésekért felelős ügynökségi, hivatali, stb.), és a tágran értelmezhető üzleti-piaci (vállalkozási, menedzseri, befektetői, stb.) szereplők részvételét feltételezi, de co-creation jelleggel a végfogyasztók bevonását is. Ebből fakad másodsorban, hogy e megközelítések az innovációs produktumot sokkal puhább felfogásban értelmezik, vagyis a nagyköltőségű felfedezésekre való koncentráció nem uralkodó, általában az újításokon van a hangsúly, amelyekbe beleférnek a hétköznapi igényeket kielégítő megoldások is (Peltoniemi 2005). Harmadrészt lényeges ennek alapján a legszűkebb mikroközöségtől, a legátfogóbb társadalmi kollektívákig az igények formálása – a kényelem, hasznosság, praktikusság, alkalmazhatóság, stb. mellett, a fenntarthatóság, tudatosság, és más hasonló eszmei-szemléleti szempontok elfogadtatása. Negyedsorban mindezek miatt kulcskérdés továbbá az ökoszisztéma-elméletekben a platformosodás, az érintkezések és kommunikációk demokratizmusa, a kollaborációk kiterjesztése digitális fórumok segítségével (Gawer és Cusumano 2014). Ezért állítja Aarikka-Stenroos et al. (2016), hogy az innovációsrendszer-megközelítésekkel szemben az ökoszisztéma-interpretációk nagyobb hangsúlyt fektetnek az önszerveződésre, önkormányzásra a hálózatosodott platformon belül, s a tételes stratégiai és policy-tervezés sem jellemző; helyette rugalmasság, spontaneitás, dinamikusság, gyors adaptáció, közvetlen társadalmi beágyazottság, extenzív szemléletű partnerbevonás, továbbá minden szereplő szellemi hozzájárulásának ösztönzése a cél. Smorodinskaya et al. (2017) mindezek tükrében aláhúzza, innovációs rendszerek szándékoltan létrehozhatóak, megszervezhetőek, finanszírozási, együttműködési, funkcionális és más értelemben intézményesíthetőek, míg az ökoszisztémák öngerjesztően alakulnak, terjeszkednek, módosulnak, egyes részei idővel elhalnak teljesen autonóm módon.

Vagyis ami egyértelműen megkülönbözteti az ökoszisztéma-interpretációt az innovációsrendszer-elméletektől (függetlenül azok lokális, regionális, nemzeti vagy nemzetközi perspektívájától), s úgyszintén a hálózatos innováció-kollaborációktól (Gloor 2006, Nieto és Santamaria 2007), az innovációs klaszterteóriáktól (lásd pl.: Porter 1990, F-Williams 2012), a GVC-típusú (global value chains) megközelítésektől (Sölvell 2012), vagy a platformkonceptióktól (vö.: Tiwana et al. 2010, Evans 2011, Parker et al. 2016), az a társadalmi beágyazottság hangsúlyozása, tehát a laikus szubjektumok bevonása és szellemi hozzájárulásaik széles hasznosítása az újítások előmozdítása érdekében. Éppen ezért, Oh et al. (2016) hiába állítják, hogy az ökoszisztéma elnevezés leginkább kommunikációs fogásnak tűnik csupán, amely public relations jellegű hasznokkal ugyan kecsegtethet, de tudományos jelentősége a fogalomnak vajmi kevés van, mivel a szakirodalomban ténylegesen perspektíva- (paradigma)váltásnak tűnik az innovációról az innovativitás irányában történő szemléleti elmozdulás. Amiként korábban főként a csúcstechnológiai outputok, majd később a

bármiféle felfedezői alap- és alkalmazott kutatást előfeltételező produktumok, úgy manapság az innovációs eredménynek tekinthető, tágran vett termék-, szolgáltatás-, s szervezeti újítások előállítása, illetve e (tőkés) termelési mód hatékony intézményi közegének vizsgálata (policyvé alakítása) áll az innovációs kutatások középpontjában.

Az ipari körzet típusú megközelítések, a miliöelméletek, valamint az innováció szempontjából újragondolt, ahhoz adaptált erőforrás-konceptciók (területi tőke, társadalmi tőke, tudástőke, kreatív tőke, stb.) is annak feltételezésével veszik figyelembe a társadalmi, kulturális, földrajzi, infrastrukturális, stb. közeg jelentőségét, hogy azok befolyásolják az innovációs outputokat. Az ökoszisztéma-megközelítés ezzel szemben egy köztes aspektusra koncentrálna: mégpedig arra, hogy a makrotársadalomtól, a különböző mikroközösségeken át, az egyes szubjektumokig, mi mondható el a megújulási készségről és képességről, vagyis az innovációs tevékenységet, teljesítményt és outputot megalapozó innovativitásról. Arról van tehát szó, hogy mennyire szabadok az egyének szubjektumuk megkonstitálásában, mennyire tudják a korlátokat elhagyva, független módon kiteljesíteni szubjektivitásukat, s mennyire képesek önnön szellemi potenciáljukat autonóm úton gazdagítani és kifejezni, s ezzel a Nem (az emberiség) egészének szellemi fejlődéséhez hozzájárulni.

Az innovativitás

mint az innovációs ökoszisztéma alapkövének társadalomelméleti elhelyezése

Az előzőekben kifejtett érvelés, miszerint az ökoszisztéma-megközelítés elsődlegesen abban különbözik az egyéb, innovációs outputokra koncentrálnó értelmezésektől, hogy fókuszában a társadalmi, közösségi, s egyéni innovativitás áll, bizonyos szintig jól összecseng azon társadalomelméleti okfejtéssel, amely a tőkés (kapitalista) termelési módot egy szellemi termelési mód által feltételezi meghaladni. Ez utóbbi nagyelmélet kidolgozása Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor nevéhez fűződik. Háromkötetes munkájuk középső részét adja az a nagyszerű mű, amely a szellemi termelési mód koncepcióját, illetve annak társadalomelméleti elhelyezését tartalmazza. A szerzők nem egy új társadalom tervét bontják ki, s még csak azt sem állítják, hogy a meglévő társadalmi viszonyokban felfedezhető új tendenciák okvetlenül egy adott irányban mutatnának. Kétségkívül normatív elképzeléseik vannak a lehetséges átalakulásról, vagyis a tőkés termelési mód meghaladásáról, de ezt eshetőségként interpretálják. A sok száz oldalon kifejtett érvelésüket nehéz tömören rekonstruálni, ám a fenti mondanivalónak lényeges kapcsolódásai vannak gondolatmenetükhöz, így azt mindenképpen érdemes fontolóra venni.

A szellemi termelési mód fogalomnak marxizáló hangzása van. Valóban, Marx a termelési mód kifejezést használva különítette el a társadalmi formációk három fő típusát a történelemben: az antik (vagy rabszolgatartó), a feudális (vagy germán), s a tőkés (vagy kapitalista) formát. Ezek közül az utóbbi termelési mód részletes leírására fordította munkássága javát, s bár felvázolta (inkább a tendenciák alapján anticipálta) a meghaladás szocialista–kommunista útját, mindez kidolgozottságát tekintve – érthetően – képlékeny maradt (a jelenben tapasztalható körülményeket, változási scenáriókat látta csak, s nem a jövőt). Marx szerint – s ezt túlzott ökonomizmusként kritikusai mindig szemére vetik – a termelés alapvetően meghatározza a társadalom legkülönbözőbb alrendszerait (alap és felépítmény merev elkülönülése), merthogy a tulajdonlás, a termelés elve, s az elosztás mikéntje egyúttal hatalmi relációkat, ideológiai értelmezéseket, státuszokat és szerepkészleteket, valamint (a megismerést keretező) szimbólumokat kényszerít a szubjektumokra és viszonyrendszereikre.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor hangsúlyozzák, nem szükséges egyetérteni Marxszal, s nem kell kívánni a kapitalizmus meghaladását ahhoz, hogy a termelési mód kategória használhatóságát elfogadjuk. Egyfelől, mert maga a kapitalizmus azonosítja magát a

termeléssel: termelékenységi mutatókkal méri a sajátos fejlődési fogalmát, alapvető értéknek tekinti a gazdasági teljesítményt. Másodsorban a kategória azért is jó, hiszen a szubjektum valóban kénytelen céltudatos, rendszeres és ismétlődő tevékenységekkel megteremlni életfeltételeit, vagyis az anyagi javaktól a szellemi konstruktumokig (intézményesült viszonyrendszerek, minták, stb.), beleértve az egyént is, minden létrehozottnak tekinthető. Ebből kifolyólag – vallják a szerzők – úgy a kapitalizmus, mind a fennálló társadalmi formáció (hiszen a kettő összefügg), csupán akkor haladható meg, ha valami új, legalább annyira átfogó termelési mód képes felváltani azt, legvalószínűbb esetben dialektikus úton, folyamatos, de vélhetően nem lineáris, s semmiképpen sem determinisztikus magába olvasztással. Mint azt a szerzők megjegyzik: *„A kapitalizmusban élve leginkább a termelés kategóriáival lehet a világot értelmezni, s minthogy bármely paradigmából kilépni is csak úgy lehet, hogy a paradigmán belül uralkodó fogalmaknak adunk új értelmet (hogy ezeknek is új értelmet adunk), ennél fogva aki nem fogadja el, hogy amit kapitalizmusnak nevezünk, az a lehetséges világok legjobbika, s hogy uralma örök az emberiség felett, annak éppen a termelési mód kategória adhatja a legalkalmasabb kiindulópontot a rendszer megkérdőjelezéséhez. Ha ugyanis a kapitalizmus legfőbb hajtóereje a termelés, de a kapitalizmust is úgy értelmezzük, mint egyet a lehetséges termelési módok közül, akkor ezzel – és éppen ezzel – lehet megkérdőjelezni a kapitalista rendszer önlegitimációjának alapjait.”* (Kapitány és Kapitány 2013:6)

Marx szerint a kapitalizmus kifejlődése hosszú folyamat volt, sokáig párhuzamosan létezett a korábbi feudális termelési móddal. Döntő momentumnak bizonyult az ipar és a kereskedelem szerepének megerősödése, illetve a kettő összekapcsolódása, ami megteremtette a profitelv széleskörű elfogadottságát. A így megszülető tőke tulajdonképpen a termelésből kinyert, önmagát egyre bővülően reprodukálni igyekvő értéktöbblet. A vagyoni statikus, azt a feudális viszonyok között is lehetett halmozni, akár elkobzással, zsákmánnyal is. A tőke ezzel szemben dinamikus, folyamatos mozgásban van, minduntalan vissza kell forgatni a termelésbe, máskülönben irracionálissá válik a profitelv szemszögéből. Ez a dinamikusság maga az áruviszony, amely azonban túllép a gazdasági interakciókon, s az egész társadalom szervezőjévé lép elő. A korábbi termelési módokban a saját szükségleten felüli többletek előállítását explicit kényszerek motiválták (rabszolgatartó vagy földesúr elvárása, közösség belső munkamegosztása, stb.). A kapitalizmus látszólag szabadabb ezeknél a formációknál, hiszen itt a többlettermelés az áruba bocsátott munkaerő eredménye. A bérmunkás ugyan a megélhetése miatt dönt a munkaereje értékesítéséről, vagyis ez szintén kényszerítő erő, de ezzel valójában a saját szükségletei fedezetét teremti elő. A kapitalizmusban a kizsákmányolás ezért bizonyos fokig implicitté válik, hiszen az áruba bocsátott munkaerő által termelt javak hasonló áruba bocsátása biztosítja egyfelől a munkaerő újbóli megvásárlását, másrészt egy újra beforgatható értéktöbbletet (magát a tőkét, annak gyarapodását), ami tehát szintén a termelés haszna, s így a bérmunkást illethetné, de ezt már nem kapja meg, ez a tőkést gazdagítja. Emiatt az áruviszony azonban rögvést túllép a gazdasági interakciók keretén, s társadalomszervező elvvé válik, hiszen elkülöníti a munkást és a tőkést, utóbbi számára lényegesen kedvezőbb, hatalmi potenciált jelentő státuszt biztosítva.

Nem kétséges, amikor a kapitalista termelési mód elkezdte felváltani a feudalista formációt, akkor a szubjektumok többsége számára ez egy előnyös változást ígért. Ezért is indulhatott el a kapitalizmus világhódító útján, úgy földrajzi értelemben, mind az egyes társadalmak viszonyrendszereinek teljes belső átalakulását elérve (vö.: Wallerstein 1983). Mint azt Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor művükben kiválóan megjegyzik: *„Annak, hogy egy termelési mód hanyatló szakaszában van, s megérett az idő egy másik termelési mód kiala-*

kulására, egyik legfőbb jele az, hogy az adott termelési mód – persze fokozatosan, viszonylag hosszú történeti folyamat során – elveszti mozgósító erejét. Felívelő szakaszában minden termelési mód olyan formákban jelentkezik, amelyek lelkesítő célokat jelentenek emberek nagy tömegei, de legalábbis követhető normákat, maguktól értetődő, eredményességük által vonzó életgyakorlatokat még szélesebb tömegek számára. Mivel ilyenkor a viszonyok általános átszerveződésének következtében a társadalomban mindenütt új lehetőségek keletkeznek, a lehetőségnövekedés általánosan átélhetővé válik, s ez a Nem előrehaladását is sugallja, meg az egyének sokasága számára is az ígéretes jövő hitét hordozza. Ezért az ilyen korszakok a viszonylagos antropológiai optimizmus korszakai is.” (Kapitány és Kapitány 2013:39)

A kapitalizmus tehát ilyen mozgósító erővel bírt a feudalizmus felváltásakor, s éppen e potenciáljának elvesztése, de legalábbis alapvető megkérdőjeleződése villantja fel saját meghaladhatóságának eshetőségét. Mégpedig a dialektikus történelemfolyam jegyében, saját belső mechanizmusai által, ami rávilágítani enged minket arra, hogy a tőkés termelési mód progresszív felváltásának útja pontosan a kapitalista törekvések révén nyílhat meg. A termelékenység állandó fokozásával, a gépesítés, automatizálás és digitalizálás kiterjesztésével, a tudományos-technikai fejlődés lankadatlan ösztönzésével, s az egyre általánosabb innovativitással, vagyis a relatív értéktöbblet eszközeivel, a tőke kihívást intéz önnön társadalomszervező elvei ellen, hiszen a tőkés és a bérmunkás osztálytagozódását gyengíti egy különálló, értelmiséginek is címkézhető, de talán helyesebben szellemi termelőként azonosítható csoport kialakulásával.² Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szerint Marx és követői valószínűleg tévedtek, amikor a kapitalizmus meghaladását az egyik érintett osztálytól várták. Erre azért kevés az esély, mivel a munkások, a tőkés termelési mód alanyaiként, egymással és a tőkésekkel is versenyben vannak a jobb egyéni életfeltételeik megteremtéséért, s így individuális törekvések alapján, amolyan self-made-man sikerként is előbbre juthatnak, illetve a tőkések (jólét- és jóllétnövelő) gesztusai eredményeként szintén kedvezőbbé válhat kisebb-nagyobb csoportjaik boldogulási esélye.

Akárhogyan is, a fennálló viszonyrendszerből való kilépésre nem nyílik alternatíva az egyéni sorsfordítók és a kapitalizmuskorrekciók révén. A szellemi termelők esetében ezzel szemben megvan az esély az osztálytagozódáson való túllépésre, s ezzel az egész tőkés termelési mód és annak társadalomszervező elvei meghaladására. *„...a szellemi termelés mibenlétét (és egy új, szellemi termelési mód alapjainak kialakulását) a tizenkilencedik századi fejlődés imént jelzett vonásaiból lehet levezetni: a relatív értéktöbblet szerepének megnövekedése az abszolút értéktöbblettel szemben, az innováció szerepének felértékelődése, a szellemi munka szerepének megnövekedése a fizikai munkával szemben (ami nemcsak az értelmiség aránynövekedését jelenti, de a szellemi mozzanatok növekedését is a fizikai munkavégzés folyamatában). A szellemi termelési mód ezen mozzanatai akkor kerülnek abba a helyzetbe, hogy többé ne a tőkés termelési mód fennmaradását segítsék, hanem a szellemi termelés sajátos szemléletmódját változtassák egy új formáció alapjává, amikor az állandó technikai innováció és az ezzel járó állandó fejlődés – a tőkés társadalomnak kezdetektől felhasznált sajátossága – átterjed a társadalom szerkezetéhez való innovatív viszonyra is, vagyis amikor a szellemi termelők magát a társadalmi formát kezdik termelni.” (Kapitány és Kapitány 2013:47)*

² Az értelmiség lebegő (Mannheim, Scheler), osztályok között ingadozó (Mills, Bell), osztálykivüli (Szelényi), tőkemenedzseri (Galbraith), ideológiagyártói (Shills), új osztályt alkotó (Gouldner, Braveman, Mallet), s független, tömegintellektusi (Bauman, Deleuze, Said, stb.) státuszáról hatalmas irodalom lehetne idézhető. Jelen tanulmány erre nem vállalkozhat, ám Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor könyvükben erre is részletesen kitérnek (vö.: Kapitány és Kapitány 2013: 2, 3 és 5. fejezetek egyaránt relevánsak).

Merthogy mi tartozik valójában a szellemi termelőtevékenységek közé? Egyfelől minden innovatív hozzájárulás (felismerés, felfedezés, absztrakció, problémamegoldás), másrészt a társadalom fenntartására, integrálására, szervezésére, igazgatására, adminisztrálására, s a tudás gyarapítására, őrzésére, átadására irányuló minden tevékenység, harmadsorban pedig – s ez különösen fontos – a társadalom viszonyrendszerének progresszív megváltoztatását előmozdító törekvések (vö. Kapitány és Kapitány 2013:61). A tőke igyekszik kontrollja (irányítása) alatt tartani a szellemi termelés e három fő funkcióját, így elválasztva, eltávolítva egymástól az altípusokat, s kiaknázni az innovációban rejlő, a termelékenységet, a hasznot növelő potenciálokat. A szellemi termelés motivációs erejű alapfunkciója az innovatív hozzájárulás, amely nélkül nem lehetséges a szellemi termelési mód kialakulása, de amely egyúttal a tőkés termelési módnak is pillérje. Az irányító-integráló (fenntartó-igazgató) funkciója a szellemi termelési módnak szintén kulcsfontosságú a kapitalizmus számára. Emiatt a két előbbi funkció összekapcsolása megtörténhet az osztálytársadalmakban. Amit a kapitalizmus nem fogadhat el, az a szellemi termelési mód kritikus-változtató (társadalomalakító) funkciója; ennek nemcsak a domináns jellegét, de egyáltalában a másik kettőhöz való hozzákapcsolódását is hátráltatni igyekszik a tőke. Ám ahogy a szellemi termelés kiteljesedik, e harmadik funkció elkerülhetetlenül felerősödik, fontos ugyanakkor aláhúzni, nem elég, ha kevesek igyekeznek alkalmazni a kritikus-változtató (társadalomalakító) funkciót – annak általánossá kell válnia (vö. Kapitány és Kapitány 2013:302–303. Alább még kitér az érvelés arra, miért jogos – többek között – Derrida kétélye a „felvilágosult kevesek lényeglátása” kapcsán).

A motiváció és inspiráció tehát maga az innovativitás, a minden, nem rutinszerű és mechanikus tevékenységben meglévő szellemi mozzanat tudatosulása, amely képes lehet megszüntetni a fizikai (végrehajtói jellegű) és a szellemi (önmegvalósítást igénylő) munka szétválasztottságát, így hozzájárulva a szubjektum saját tevékenységétől való elidegenedtségének felszámolásához, amely az első lépés az egyén emancipációjának útján. A szellemi mozzanat tudatosulásával – folyamatszerűen – felszámolható elidegenedtség, a szubjektum kritikai és reflexív ágenciáját hivatott elősegíteni. Ez hozzájárulhat az episztemikus, vagyis a normatív és kognitív percepciók és interpretációk, azaz ideák, valamint az azokra alapozott, az árucseré és a profitelv okán szintén patologizálódott egyéni praxisok megváltozásához. Mindez pedig elérheti az ontológiai szinten torzult, eltárgyasító szemlélet progresszív módosulását.

Mint ismeretes, Lukács György (1971) abban határozta meg a kapitalizmus elidegenítő hatását, hogy az árucseré és a haszonmaximalizálás olyan, ontológiailag patológikus hiteket kényszerít a szubjektumra, hogy az a természeti környezetét, az objektív világát, a társadalmi közegét (embertársait), sőt önmagát is egy egocentrikus, kontemplatív, mindenféle egzisztenciális beágyazottságtól elszakadt pozícióból kezdi instrumentálisan, eltárgyasítva értékelni. Ezzel megszünteti a szubjektum pán-relacionális összetartozását, interszubjektív érintkezéseit haszonorientált cserékké redukálja, s így tulajdonképpen mindent egy dologi partikularitásokban értelmező, racionálisan kalkulálható logikának rendel alá. Lukács szerint rendkívül fontos, hogy az elidegenedés miatti eltárgyasítás nem episztemikus kategória-hiba, a szubjektum valóban ezt a szemléletet, megismerést és praxist ismeri el észszerűnek, ami miatt immoralitásnak sem tűnik fel mindez az egyén számára. Mivel a kapitalizmus ontológiai szintű patológiákat vált ki, ezért – kritikai realistaként – Lukács kizárólag a tőkés termelési mód megváltoztatásával véli orvosolhatónak e társadalmi következményű torzulásokat. Amint a szellemi termelők számára tudatosul a tevékenységeik szellemi mozzanata, amely képes lehet megszüntetni egyéni elidegenedtségüket saját munkájuktól, úgy a kiteljesedő kritikai és reflexív ágenciájuk segíthet megvál-

toztatni eltárgyasító ideáikat és praxisaikat. Ennek eredményeként a szubjektum szétszakítottsága embertársaitól (a Nemtől), a természeti környezettől és objektív világtól, illetve önmagától progresszíven felszámolódhat, s így a kapitalista árucseré és haszonelv patológus hatásai is elhalványulhatnak végül. A szubjektum tehát nem retrospektív (múltorientált, visszatekintő), hanem retroaktív (jövőorientált, visszaható) jelleggel lesz képes megszüntetni torz ontológiai hiteit.

Mindez azért fontos, mert Lukács (s úgyszintén Lenin) – elhamarkodottan – a struktúrák radikális, akár erőszakos megváltoztatásával látta csak elérhetőnek a tőkés termelési mód meghaladását, mondván, ha az eltárgyasítás nem is episztemikus kategóriahiba, s nem is immorális vélekedés/cselekedet, akkor a patológiáktól szenvedő sokakat, a felvilágosult keveseknek kell új útra terelniük. Ez azonban a történelmi tapasztalat szerint kudarcot vallott, s talán eleve arra is volt ítélve explicit elitista meggyőződése miatt. Ugyanakkor a szellemi termelők esetében fent vázolt potenciálok a pszichoanalitikus irodalomban alapvetőnek ítélt, önkapacitással elért retroaktív változtatásokhoz hasonlíthatóak, ami a kognitív és normatív ideák, az új etikára épülő praxisok, s – lassan előrehaladva, visszaható módon – az ontológiai hitek procedurális emlékezetbe való internalizálását hozhatják, mely mindig eredményesebb, mint a deklaratív memóriával történő, konfrontatív tudatosítás (vö.: Goldberger 1996, Phillips 2015). Heideggeri értelemben ez pontosan arra referál, hogy a szubjektumok szeretik az előttük feltárolt igazságokat, de könnyen elutasítóak azon igazságokkal kapcsolatban, amelyek előtt ők maguk tárulkoznak fel (vö.: Fehér M. 1992:67). Akár jó szándéktól is vezéreltetve, egy elitinspirált, felülről irányított struktúraváltás ezért mindig nehezebb, mint az érintettek széles körének közvetlen reflexióin alapuló átalakulás. A szellemi mozzanat tudatosítása, maga az innovativitás és annak lehetséges progresszív következménye pedig nem más, mint egy ilyen, kritikai és reflexív ágencián alapuló átrendeződés, amely az egyén önkonstituálásának növekvő autonómiáját, szubjektivitásának kiteljesedő szabadságát feltételezi. A továbbiakban egy erre vonatkozó – tömör – multiteoretikus érvelés kíván némi adalékot nyújtani.

Az innovativitás, vagyis a szubjektivitás mint emancipálódás

A második nem című korszakalkotó művében Simone de Beauvoir (1971) bevezette a Másik fogalmát, amelyet szembeállított az énnel (szelffel), hangsúlyozva, hogy a szubjektum önazonosulása mindig megkülönböztődésen keresztül történik. Beauvoir koncepciójának előzményeként említhető az úr–szolga dialektikus viszonyrendszer leírása Hegeltől a *Szellem fenomenológiájában* (1979). Ezen okfejtés Hegel egyik sokat idézett, ám nehezen rekonstruálható érvelése, amelynek történelmi vonatkozású aspektusait elsősorban a marxista irodalom építette be fundamentumai közé, s manapság többek között az elismerés elméletének tartópillérjét adja, míg a koncepció kevésbé hivatkozott pszichológiai részeit leginkább a lacani pszichoanalízis, illetve az arra (is) épülő francia filozófia bizonyos irányzatai karolták fel.

Hegel szerint a hierarchikus viszonyban lévő úr és szolga szabadságukban egyaránt korlátozottak. Előbbi hatalma, tekintélye, státusza elismerését kívánja utóbbtól, ám ehhez az úrnak egyenrangú partnerként kellene kezelnie a szolgát, ami céljaival ellentétes (a függőség és alárendeltség nem elismerés, de még ha az úr annak is fogja fel, mivel a szolgát nem tartja önmagával egyenlőnek, így a tőle kapott megbecsültség is értéktelen számára). Közben a szolga is hiába vágyik kölcsönös elismerésre, azt nyíltan megtagadják tőle. E hegeli érvelést a marxizmus úgy gondolta tovább, hogy az elnyomó, kizsákmányoló tőkés és az elnyomott, kizsákmányolt proletárok osztálykonfliktusát csakis az utóbbiak vihetik dialóra, hiszen a dialektikus viszonyban kizárólag ők kaphatják meg, amit akarnak – a tőkés-

sek soha. Az uralkodó osztály tagjainak idővel fel kell adniuk materiális formát öltő kiváltságait és egyenlőtlenségeket reprodukáló perspektívájukat/praxisaikat (mint fentebb az már szóba került, az ortodox hagyományokkal kritikus marxista irodalom nincs meggyőződve e determinisztikus végkifejlet szükségességéről).

Ez tehát a hegeli koncepció történelmi kontextusú, makroszintű narratívája. Ám ez alatt munkálkodik egy mikro, tehát egyéni szintű nagyelmélet is. Utóbbi az úr–szolga viszonyt tulajdonképpen mindenféle interszubjektív relációra vonatkoztatja, azt állítván, hogy az én mindig az absztrakt Másiktól, s az egzakt személy alakját öltő konkrét másiktól való megkülönböztetés során konstituálódik. Az én létezése tehát egy folyamatos konstrukciós, dekonstrukciós és rekonstrukciós folyamat, ami autopoietikus módon, narratív (diszkurzívan kifejezett percepciók és interpretációk, azaz ideák révén) valamint performatív (cselekvésekben tetet öltő) formában történik. Hegelnél a megkülönböztetés a legnyersebb esete az önazonosulásnak, amikor az én (Mi) kedvező tulajdonságokkal ruházza fel önmagát, illetve elutasított jellemvonásokkal a másikat (Másikat) (vö.: Brons 2015). Ehhez képest egy látzólag elfogadóbb formája az identifikációnak, amikor az én (Mi) a másikban (Másikban) kedvező és/vagy asszimilálható tulajdonságokat vél felfedezni. Ez esetben ugyan nincs diszkriminatív megkülönböztetés, de a másik (Másik) unikális, komplex és konzisztens egzisztenciájának elismeréséről sincs szó, hiszen szubjektum helyett a másik (Másik) valamilyen vágyott és/vagy elfogadott jellemvonás eldologiasított alakjaként reprezentálódik csupán. Hegel úgy a megkülönböztetést, mind ezt az erőszakosan beolvasztó jellegű identifikációt egyaránt az elidegenedetségi megtestesülésének tartja.

E praxisokkal szemben a hegeli emancipációs önazonosulás (helyes) formája, amikor az én (Mi) ugyan szembeállítja magát a másikkal (Másikkal), de rögvest megkísérli elismerni annak unikális egzisztenciáját és egyenrangú szubjektivitását, felfedezni törekedvén ily módon mindazt a legalapvetőbbet, ami közös és összetartó vele. Ezen elismerést mutató szemlélettel és praxissal az én (Mi) nemcsak a másikat (Másikat) szabadítja ki a dologi státuszából, de önmagát is emancipálja, hiszen így válik képessé elidegenedetségi valóban felszámolni. Adorno (1978) erre építve állítja, hogy az elismerés ugyan kizárólag interszubjektív relációkban ölthet alakot, ám mások szubjektivitását elfogadva a tárgyi világ és a természeti környezet eltárgyasítottságát is megszüntethetjük, egyszerűen azért, mert többféle perspektívát tiszteletben tartunk azokkal összefüggésben. E kritikaelméleti kiegészítés átvezet az amerikai pragmatikus filozófiába, különösen Rorty anti-essencialista gondolatmenetéhez, amely elutasítja az Igazság hajszolását, s előtérbe helyezi azzal szemben az igazságosság konszenzusos megteremtését (vö.: Rorty 1991). Ha minden szubjektív, merthogy az objektív valóságról csak szubjektív tudatban felfogott percepciók és interpretációk, azaz ideák léteznek, akkor az Igazság nem több mint egyesek igazsága rákényszerítve másokra. Ez Rorty szerint aláássa a szabadságot, az autonóm szubjektivitást, a pluralizmust, s általában a demokráciát. Igazság helyett konszenzussal megteremtett, újratárgyalható, kritikailag mindig felülvizsgálható pragmatikus igazságosságra van szükség.

Habermas deliberációs kommunikatív cselekvésről szóló elméletei ugyanezen gyakorlat intézményesülését szorgalmazzák. Noha a német gondolkodó számára elfogadhatatlan, miszerint igaz az, aminek a hasznosságában közösen meg tudunk egyezni; szerinte a pragmatikus érvelés túlságosan leegyszerűsítő, a történelmi tapasztalatok tükrében, európai perspektíva számára mindez biztosítékok nélküli, azt azonban hangsúlyozza Habermas is, hogy a szubjektív igazságok objektív tartalmát kölcsönösségi elven kell megvitatni, s nem lehet pusztán külső, diskurzusból kivont igazolásokra támaszkodni a reflektivitás alátámasztása során (vö.: Habermas 1981). Ezért állítja, Walzer (1994) a moralitás két típusának megkülönböztetése jegyében, hogy a vékony moralitás, tehát egy, kölcsönös elismerést biztosító,

közös erkölcsi fundamentum képes csak lehetővé tenni a pluralizmus sokszínűségének érvényesülését, vagyis a vastag moralitást. Egyet kell értenünk tehát – fogalmazhatjuk újra Walzer elméletét – mindenki szubjektivitásának elismerésében, s egyéni igazságai diszkurzív képviselőjének, mások hasonló jogát nem sértő princípiumában ahhoz, hogy demokratikusan tolerálni tudjuk mindazt, ami különbözővé tesz minket, egyes és egyedi individuumokat.

Miközben az iménti koncepciók részint marxista hagyományokat követve, részint pedig a James, Peirce és Dewey nevéhez köthető pragmatikus filozófiai irányzatra épülve kínálnak a hegeli emancipációs önazonosulás vonatkozásában nagy jelentőségű érveléseket, érdemes kicsit visszakanyarodni a Másik gondolköréhez is, amely mint az már szóba került, Lacan nyomán komoly hatással volt a francia filozófia bizonyos irányzataira is. A freudi pszichoanalitikus elméleteket számos ponton, de leginkább nyelvészeti szempontból gazdagító Lacannál az absztrakt Másik az *objet A*, míg a konkrét másik az *objet a* révén interpretálódik (vö.: Žižek 2006). Mindkettő a szubjektum imaginárius és szimbolikus tudattartalmain keresztül keretezi az egyéni szubjektivitást, ám míg az *objet A* társadalmi elvárásokat és mintákat (értékeket, hiteket, normákat, kódokat, konvenciókat, tabukat, stb.) reprezentál, addig az *objet a* az egyéni – más egzakt szubjektumokkal való interakciókban megjelenő – vágyakat öleli fel. Mindkettő tehát megfelelési kényszereket támaszt, amelyek interpretált percepciók formájában beépülnek a diskurzusokba, s behatárolják (de nem determinálják) az egyén konstituálódását (Copjec 1994).

Foucault-nál ugyanez bomlik ki a szubjektum folyamatos (de-, re-)konstruálódásában, amely valójában nem más, mint megerősítések és kizárások sorozataként elfoglalt elméleti pozíciók, illetve azokból fakadó gyakorlati tevékenységek (narratív és performatív akciók) (vö.: Módos és Sutyák 2012). Nincs eleve adott üres szubjektum, az én folyamatosan konstituálódik, s miként azt Butler megjegyzi: „*Saját álláspontom annyiban az enyém, amennyiben »én« [...] újrajátsszom és újraértelmezem az engem alkotó elméleti állásfoglalásokat, kihasználom a találkozási pontok lehetőségeit, s megpróbálok számot adni a szisztematikusan kizáródó lehetőségekről. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy »én« uralom az engem alkotó állásfoglalásokat és instrumentálisan, hevenyészve összecsapom őket, néhányat félrelökök, másokat beépítek [...] Az »én«, aki válogatna közöttük, már mindig általuk megkonstruált. [...] [E]zt az »ént«, ezek az álláspontok létrehozzák, s ezek az »álláspontok« nem pusztán elméleti termékek, hanem fizikai gyakorlatok és intézményi elrendezések teljességgel beágyazott szervező elvei, a hatalom és a diskurzus belőlem életképes »szubjektumot« létrehozó mátrixai.*” (Butler 1997: 18–19) Azt a foucault-i érvelést adja itt vissza Butler, miszerint a szubjektum az esetlegesen alakuló diskurzusokban, esetleges módon megnyilvánuló absztrakt Hatalom által keretezett, konfirmálásokból és kizárásokból álló pozíciók közül felvállal valamit önmaga léteként, van tehát nem determinált ágenciája, de nincs lehetősége kilépni a nyelvi és kulturális megformáltság kontextusából, vagyis kritikai és reflexív képessége szubjektivitása kialakítására szintén eleve létrehozott. Ezzel a szubjektum elkerülhetetlenül partikuláris, hiába állítja Kant a kozmopolita világpolgárról, aki az emberiséggel magával próbál azonosulni, hogy az a kultúrák közötti résekben létezik – mindez képtelenség. Ahogy Butler hozzáfűzi ehhez: „*Az »egyetemesség« terminusának állandóan nyitottnak kell maradnia, állandóan vitathatónak és feltételiesenek kell lennie ahhoz, hogy nehogya előre kizárja a bennfoglalás jövőbeli igényeit.*” (Butler 1997:7) S ezért kell a szubjektivitása kiteljesítésére, vagyis univerzalizmusra törekedő, önmaga emancipációját előmozdítani igyekvő egyénnek minduntalan kritikailag és reflexíven felülvizsgálnia kizárásait (s erőszakosan asszimilatív azonosulásait) a konkrét másikkal, illetve az absztrakt Másikkal összefüggésben. Minél erősebben ragaszkodik ugyanis stabil énjéhez, saját igazságaihoz a szubjektum, annál partikulárisabbá, eltárgyasítóbba és elidegenedettebbé

válí, merev korlátokat emelve önnön szubjektivitása elé. Mindez nem a relativizmus veszélyével fenyeget, hanem egy olyan szubjektivitást hozhat, ami segít elismerni mások hasonló egzisztenciális egyéniségét. Jelen multiteoretikus érvelés zárásaként fontos felidézni a zsidó származású francia filozófus, Levinas (2013) figyelmeztetését: ha olyan szerencsés társas érintkezésekben is van részünk, amelyek a kölcsönös elismerésen alapulva, s a konszenzusos, deliberatív úton megteremtett közös igazságosság követelményét szem előtt tartva járulnak hozzá a szubjektumunk emancipációjához, akkor is mindig feltételeznünk kell egy Másikat a mienkétől eltérő perspektívával, ellenben kritikai és reflexív képességünket gyorsan elveszíthetjük. A Másikra – nyomatékosítja Levinas – nem azért van szükségünk, hogy – mint egy tükörben – felfedezzük benne önmagunkat, s nem is azért, hogy mint egy vászonra kivetíthessük énünket; a feltételezett Másik, akit láthatatlanban is elismerünk, az egyén etikai progresszivitásának biztosítója.

Zárszó

Jelen tanulmány a sokat vitatott innovációsökoszisztéma-megközelítés koncepcionálásához kívánt hozzájárulni, hangsúlyozva annak alapvető és világos elkülönülését az innovációs teljesítmény-outputok intézményi közeget, az érintett szereplők együttműködési mechanizmusait, hálózatosodását, stb. vizsgáló különféle értelmezésektől. A vázolt érvelés fundamentuma – az imént említett – innováció mint teljesítmény, illetve az innovativitás mint egyéni, közösségi és társadalmi szintű szellemi megújulási készség és képesség megkülönböztetése.

Amíg előbbi a kapitalista logikájú gazdasági növekedés és fejlődés perspektíváját, a termelékenység fokozását szem előtt tartó okfejtésekhez ad támpontokat, addig utóbbi egy új (a tőkést felváltó szellemi) termelési mód, illetve ahhoz rendelődő, a fennállót normatívan meghaladni képes társadalmi formáció eshetőségét anticipálja – tapasztalható, de semmiképpen sem determinisztikus jelentőségű – tendenciák tükrében. Az ökoszisztéma-megközelítés azt feltételezi, hogy a társadalom tagjainak általánosan növekvő innovativitása, amelyet maga a kapitalizmus ösztönöz, dialektikus módon hozzájárulhat a tőkés logika megkérdőjelezéséhez, egyszerűen mert a minden emberi tevékenységben meglévő szellemi mozzanat tudatosulása, s az annak eredményeként általánossá váló kritikai és reflexív ágencia segíthet felszámolni a szubjektum elidegenedettségét, eltárgyasító normatív és kognitív ideáit és praxisait, továbbá az árucseré és a haszonelv miatt torzult ontológiai hiteit.

Az innovativitás párhuzamosan bontakozik ki az egyén önkonstituálásának növekvő szabadságával, szubjektivitásának függetlenségével. E kettő elválaszthatatlan, körkörös okozati relációban álló folyamat. Mindez a partikularitások erejének elhalványulását, s helyette az univerzalizmus megerősödését eredményezi mikro és makro szinten egyaránt, vagyis az egyén egzisztenciális összetartozását objektív világához, természeti környezetéhez, embertársaihoz, s önmagához. E pán-relacionalista tendenciákat kíséri az egyéni szubjektivitások fel- és elismerése (anti-reprezentacionalizmus), valamint ezen individuális perspektívák deliberatív és konszenzusos megvitatása (anti-essencializmus), ami az Igazságkeresés helyett előmozdítja az igazságosság érvényesülését.

Összességében tehát az innovációsökoszisztéma-megközelítés azt állítja, hogy a társadalom mind szélesebb részvételével és szellemi hozzájárulásával, vagyis az egyének emancipálódó énje és szubjektivitása, valamint azzal összekapcsolódó innovativitása által egy új, a tőkést felváltó szellemi termelési mód kialakulása és azzal járó társadalmi formációváltás lehetősége nyílhat meg. Mindez persze – normatív értelemben csak másodlagos szempontként – azt is jelenti, hogy az innovációs outputok mint termelékenységi teljesítmények egy nyitott, be- és elfogadó, az univerzális értékeket kulturális alapmintákként

képviselő, az egyének önkonstitutálását, szubjektivitásuk szabadságát, független kritikai és reflexív ágenciáját nem korlátozó, deliberatív és demokratikus társadalomban könnyebben gyarapíthatóak minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt.

Irodalom

- Aarikka-Stenroos, Leena – Peltola, Tero – Rikkiev, Andrei – Saari, Ulla: Multiple Facets of Innovation and Business Ecosystem Research: The Foci, Methods and Future Agenda. XXVII ISPIM Innovation Conference. Porto. 2016.
- Adorno, Theodor W.: *Minima Moralia*. London, Verso. 1978.
- Bourdieu, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 1999. 156-177.
- Braczyk, Hans-Joachim – Cooke, Philip – Heidenreich, Martin (eds.): *Regional Innovation Systems: The Role of Governances in a Globalized World*. London, UCL Press. 1998.
- Bramwell, Allison – Hepburn, Nicola – Wolfe, David A.: *Growing Innovation Ecosystems: University-Industry Knowledge Transfer and Regional Economic Development in Canada*. Final Report to the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada, 2012.
- Brons, Lajos: Othering, an Analysis. *Transcience*, 2015: 6 (1). 69–90.
- Butler, Judith: Esetleges alapok: A feminizmus és a posztmodern kérdés. *Thalassa*, 1997: 8 (1). 11–31.
- Copjec, Joan: The Ortopsy Subject: Film Theory and the Reception of Lacan. In: Copjec, J: *Read my Desire. Lacan against Historicist*. Cambridge, MIT Press. 1994.
- de Beauvoir, Simone: *A második nem*. Budapest, Gondolat. 1971.
- Edquist, Charles (ed.): *Systems of Innovation: Technologies, Institutions and Organizations*. London, Pinter. 1997.
- Etzkowitz, Henry – Leydesdorff, Loet: The Dynamics of Innovation: From National Systems and Mode 2 to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations. *Research Policy*, 2000: 29 (2). 109–123.
- Evans, David S.: *Platform Economics: Essays on Multi-Sided Businesses*. London, Competition Policy International. 2011.
- Fehér M. István: *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Budapest, Gönczöl. 1992.
- Ffowcs-Williams, Ifor: *Cluster Development – The Go-To Handbook: Building Competitiveness through Smart Specialisation*. Nelson, Cluster Navigators. 2012.
- Gawer, Annabelle – Cusumano, Michael A.: Industry Platforms and Ecosystem Innovation. *Journal of Product Innovation Management*, 2014: 31 (3). 417–433.
- Gloor, Peter A.: *Swarm Creativity: Competitive Advantage Through Collaborative Innovation Networks*. New York, Oxford University Press. 2006.
- Goldberger, Marianne: *Daydreams: Even More Secret than Dreams*. In: Symposium. The Secret of Dreams. New Haven, Yale, Western New England Psychoanalytic Society. 1996.
- Habermas Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat. 1981.
- Hegel, Georg W. F.: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémia. 1979.
- Jackson, B. Deborah J.: *What is an Innovation Ecosystem?* ERC Paper Series. 2011.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Szellemi termelési mód*. Budapest, Kossuth. 2013.
- Kortelainen, Samuli – Järvi, Kati: *Ecosystems: Systematic Literature Review and Framework Development*. XXV ISPIM Innovation Conference. Dublin. 2014.
- Levinas Emmanuel: *Humanism of the Other*. Chicago, UIP. 2013.
- Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető. 1971.
- Lundvall, Bengt-Åke (ed.): *National Systems of Innovation: Toward a Theory of Innovation and Interactive Learning*. London, Pinter. 1992.
- Malerba, Franco (ed.): *Sectoral Systems of Innovation: Concepts, Issues and Analyses of Six Major Sectors in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press. 2004.
- Módos Ádám – Sutyák Tibor: *Alanyeset. Michel Foucault szubjektum-felfogása*. *Imágó*, 2012: 2 (23). 33-54.

- Nelson, Richard R. (ed.): National Innovation Systems: A Comparative Analysis. New York, Oxford University Press. 1993.
- Nieto, María J. – Santamaría, Luis: The Importance of Diverse Collaborative Networks for the Novelty of Product Innovation. *Technovation*, 2007: 27 (6-7). 367–377.
- Oh, Deog-Seong – Phillips, Fred – Park, Sehee – Lee, Eunghyun: Innovation Ecosystems: A Critical Examination. *Technovation*, 2016: 54. 1–6.
- Parker, Geoffrey G. – van Alstyne, Marshall W. – Choudary, Sangeet, P.: Platform Revolution: How Networked Markets are Transforming the Economy – And How to Make Them Work for You. New York, W.W. Norton & Co. 2016.
- Peltoniemi, Mirva: Business Ecosystem: A Conceptual Model of an Organisation Population from the Perspectives of Complexity and Evolution. Tampere, University of Technology. 2005.
- Phillips Adam: Unforbidden Pleasures. London, Penguin. 2015.
- Porter, Michael E. – Ketels, Christian H.M.: Clusters and Industrial Districts: Common Roots, Different Perspectives. In: Becattini, G. – Bellandi, M. – De Propis, L. (eds.): A Handbook of Industrial Districts. Cheltenham, Edward Elgar. 2009.
- Porter, Michael E.: The Competitive Advantage of Nations. New York, Free Press. 1990.
- Rorty, Richard: Objectivity, Relativism and Truth: Philosophical Papers I. Cambridge, Cambridge University Press. 1991.
- Smorodinskaya, Nataliya – Russell, Martha G. – Katukov, Daniel – Still, Kaisa: Innovation Ecosystems vs. Innovation Systems in Terms of Collaboration and Co-creation of Value. Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences. Honolulu (HA), HICSS. 2017. 5245–5254.
- Sölvell, Örjan: The Multi-Home-Based Corporation: Solving an Insider-Outsider Dilemma. In: Heidenreich, M. (ed.): Innovation and Institutional Embeddedness of Multinational Companies. Cheltenham, Edward Elgar. 2012.
- Suominen, Arho – Seppänen, Marko - Dedehayir, Ozgur: Innovation Systems and Ecosystems: A Review and Synthesis. XXVII ISPIM Innovation Conference. Porto. 2016.
- Tiwana, Amrit – Konsynski, Benn – Bush, Ashley A.: Research Commentary — Platform Evolution: Coevolution of Platform Architecture, Governance, and Environmental Dynamics. *Information Systems Research*, 2010: 21 (4). 675–687.
- Townsend, Anthony – Pang, Alex S.-K. – Weddle, Rick: Future Knowledge Ecosystems: The Next Twenty Years of Technology-Led Economic Development. IFTF Reports (SR-1236). 2009.
- Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Budapest, Gondolat. 1983.
- Walzer, Michael: Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad. New York, University of Notre Dame Press. 1994.
- Žižek, Slavoj: How to Read Lacan. London, Granta. 2006.